

Cichocki, Jarosław

Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kriszny

Studia Płockie 24, 207-214

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jarosław Cichocki

MIĘDZYNARODOWE TOWARZYSTWO ŚWIADOMOŚCI KRISZNY

W ostatnich latach duszpasterze coraz częściej spotykają się ze sprzecznymi z teologią katolicką koncepcjami myślenia o Bogu, człowieku i świecie. Na ulicach członkowie różnych sekt proponują literaturę poświęconą medytacji wschodniej, samo-realizacji i ożywienia tkwiących w człowieku mocy psychicznych. Dużą popularnością cieszą się zwłaszcza sekty inspirowane religiami wschodu. Ich członkowie rekrutują się najczęściej spośród młodych, szukających możliwości duchowego rozwoju poza rzeczywistością Kościoła. Jedną z takich sekt, z którymi spotykamy się w duszpasterstwie i na katechezie, jest Hare Kriszna. W artykule zostanie przedstawiona historia tej sekty, jej działalność w Polsce, przepisy etyczne, wierzenia i stosunek do chrześcijaństwa.

1. Historia

Pełna nazwa ruchu brzmi: International Society for Krishna Consciousness (ISKCON) - Międzynarodowe Towarzystwo na Rzecz Świadomości Kriszny. Zostało ono założone w 1965 r. w Nowym Jorku przez nieżyjącego już Hindusa A. C. Bhaktivendanta Swami Prabhupada (1895 - 1977), który rozpoczął swoją misję na Zachodzie w 1965 r. Indie opuścił na polecenie mistrza duchowego Śrila Bhaktisiddhanta Sarasvati Goswamiego. Śrila Prabhupada był jego studentem i formalnie inicjowanym uczniem. To właśnie Śrila miał poprosić Prabhupadę, aby rozpowszechniał wiedzę wedyjską w języku angielskim. Realizując prośbę mistrza, w latach następnych Prabhupada napisał komentarz do „Bhagavadgity”, klasycznego utworu duchowości indyjskiej. W roku 1944 zainicjował wydawanie ukazującego się dwa razy w miesiącu czasopisma w języku angielskim „Back to Godhead”. Pismo to nigdy nie przestało się ukazywać - obecnie publikują je uczniowie Prabhupady na Zachodzie.

W roku 1947, doceniając oddanie i filozoficzne wykształcenie Śrila Prabhupady, Towarzystwo Gaudiya Vaisnava nadało mu honorowy tytuł „Bhaktivendanta”. W sanskrycie tytuł ten oznacza „tego, kto osiągnął przeświadczenie, że służba dla Kriszny jest celem wszelkiej wiedzy”.

W 1950 r., mając 54 lata, Śrila Prabhupada porzucił życie rodzinne, a 4 lata później przyjął porządek vanaprastha oznaczający wycofanie z życia rodzinnego. Według Wed jest to jeden z czterech etapów życia ludzkiego, które mają służyć wzniesieniu człowieka do doskonałości duchowej.

W 1959 r. Prabhupada przyjął sanngasę, tj. całkowite wyrzeczenie się życia rodzinnego i zobowiązań materialnych. Sześć lat później, jak wspomiano, przybył do Stanów Zjednoczonych, aby wypełnić posłanie swego mistrza duchowego. Od tego czasu napisał ponad 40 tomów tłumaczeń, komentarzy i studiów nad filozoficznymi i religijnymi klasykami Indii. W lipcu 1966 r., założył Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kriszny. W ciągu 10 lat rozrosło się ono w światową konfederację prawie 100 aśramów (miejsce zamieszkania wyznawców), szkół, świątyń, instytutów i społeczności farmerskich. W 1972 r. zostało założone wydawnictwo „Bhaktivedanta Book Trust”, stawiające sobie za cel publikowanie dzieł Śrila Prabhupady i rozpowszechnianie jego poglądów. Pomimo zaawansowanego wieku, Prabhupada - w przeciągu 12 lat - 14 razy okrążył kulę ziemską, dając wykłady na sześciu kontynentach.

Już w 1966 wyznawcy Kriszny przybyli do Europy. Ruch rozwijał się stosunkowo szybko na starym kontynencie za sprawą czasowego poparcia George'a Harrisona¹, członka grupy „The Beatles”, a także J. Joplin i B. Jonesa. Ruch prowadzi dochodową działalność gospodarczą. Swami Prabhupada jeszcze przed śmiercią zarobił 200 mln. dolarów ze sprzedaży 52 tytułów książkowych, których nakład przekroczył 5 mln. egzemplarzy, propagowanych i rozprowadzanych przez wyznawców. Towarzystwo ma liczne posiadłości, a członkowie pomnażają kapitał przez wielogodzinne zbieranie datków na ulicach².

Cele Hare Kriszna przedstawia jego statut z 1966 r.:

„1. Systematyczne propagowanie wiedzy wedyjskiej (...) w celu zaznajomienia ludzi z technikami życia duchowego, powstrzymania degradacji zasad moralnych i osiągnięcia prawdziwej jedności i pokoju na świecie.

2. Propagowanie świadomości Kriszny, tak jak została ona objawiona w „Bhagawadgicie” i „Śrimad Bhagawatam”.

3. Umacnianie więzi między członkami Towarzystwa i przybliżanie ich do Kriszny, najwyższej istoty, a przez to rozwinięcie w nich oraz wszystkich ludziach idei, że każda dusza jest częścią Boga (Kriszny), równą mu jakościowo.

4. Nauczanie i wspomaganie ruchu sarkintana, zbiorowego intonowania imienia boga, tak jak to ukazane zostało w naukach Pana Śri Chaitanyi Mahaprabhu.

5. Ustanowienie - z myślą o członkach Towarzystwa i całym społeczeństwie - świętego miejsca transcendentalnych rozrywek, poświęconych osobie boga Kriszny.

6. Zacieśnienie więzi między członkami Towarzystwa w celu uczenia ich bardziej naturalnego i prostego sposobu życia.

7. Wydawanie i dystrybucja periodyków, magazynów, książek oraz innych publikacji z myślą o osiągnięciu wyżej wymienionych celów”³.

Statut został zatwierdzony przez władze stanowe Nowego Jorku i nie pozostał czczą retoryką. Dowodem na to może być działalność ruchu w naszym kraju.

2. Hare Kriszna w Polsce

Do Polski ruch Hare Kriszna dotarł już w połowie lat siedemdziesiątych. Ożywione kontakty z zachodnimi hinduskimi aśramami przerwał na krótko stan wojenny. Bhaktowie (wielbiciele, wyznawcy Kriszny) propagowali świadomość Kriszny głównie w środowiskach akademickich. Pojawiali się także na wszelkiego rodzaju „impresjach” subkultur polskich, np. na festiwalu rockowym w Jarocinie. Organizują uliczne kirtany - zbiorowe intonowanie mantr sławiących imiona Kriszny oraz festiwale wędrownie (Festiwal Hare Kriszna lato '92). Nierzadko można ich spotkać w Częstochowie podczas pielgrzymek z udziałem młodzieży. W domach kultury organizują odczyty na temat reinkarnacji połączone z degustacją wegetariańskich potraw.

Oficjalnie Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kriszny jest zarejestrowane w Polsce jako związek wyznaniowy od 1988 roku. Posiada na terenie całego kraju pięć świątyń w: Warszawie, Krakowie, Wrocławiu, Gdańsku i w położonym w Sudetach (nieдалeko Kamiennej Góry) Czarnowie, gdzie założono gospodarstwo rolne o powierzchni 120 ha. Według własnych danych sekty w centrach tych żyje ponad 500 osób. Cała społeczność krisznaicka w Polsce liczy 12 tysięcy⁴. Mają ponadto na terenie kraju zorganizowaną sieć ośrodków, w których regularnie spotykają się i organizują prelekcje.

Wspólnota farmerska w Czarnowie stara się wcielić w życie zasady wedyjskie. Mieszkający tam bhaktowie praktycznie wycofali się z życia w społeczeństwie, tworząc rodzaj „komuny Hare Kriszna”. Najwięcej czasu poświęcają na zgłębianie wiedzy zawartej w świętych pismach hinduskich. Kierowani przez guru i braminów tworzą wspólnotę na wzór starożytnego społeczeństwa wedyjskiego. Na czele ośrodka stoi Prezydent, - jest nim zwykle najstarszy stażem bhakta. Czuwa on nad całością życia organizacyjnego i religijnego ośrodka. Drugą osobą po Prezydencie jest Komandor - (oryginalny tytuł funkcjonujący w starożytnych świątyniach hinduskich). Komandor realizuje przede wszystkim bieżący program działalności. Surowo przestrzega się rozdziału kobiet od mężczyzn, nawet wśród osób pozostających w związkach małżeńskich.

Farma w Czarnowie utrzymuje się z uprawy roślin wegetariańskich oraz ze sprzedaży książek Śrlia Prabhupady, kaset z muzyką hinduską i kadzidełek z drzewa sandałowego. Poza tym wspólnota jest lokalną atrakcją PTTK Czarnów - wielu turystów i wycieczkowiczów korzysta z programu i poczęstunku bhaktów. Inną formą pozyskiwania środków finansowych są wyjazdy polskich bhaktów do bogatych ośrodków krisznaickich na Zachodzie, gdzie podejmują pracę, część pieniędzy składając później do wspólnej kasy. Wyjeżdżają również do Indii, gdzie nawiązują kontakty ze znanymi mistrzami duchowymi i skąd przywożą książki.

3. Życie etyczne, guru, zasady wiary i kult

Wyznawcy Hare Kriszna starają się realizować bhakti - yogę. Jest to droga samorealizacji przez miłość (bhakti) oddania Krisznie - droga zalecana przez „Bhaga-

wadgitę” jako najwyższy z systemów yogi. Za podstawę życia etycznego i duchowego krisznaici przyjmują 4 zasady:

1. wegetarianizm - jako forma odżywiania oraz metoda unikania przemocy w stosunku do świata zwierząt;
2. zakaz zażywania środków toksycznych i odurzających takich jak: alkohol, papierosy, narkotyki, a także kawa i herbata;
3. zakaz hazardu;
4. zakaz pozamałżeńskiego współżycia seksualnego⁴.

Jak wspomiano, w procesie bhakti - yogi ważną rolę odgrywa guru - mistrz duchowy. Zasadniczo wyróżnia się guru, który instruuje i guru, który inicjuje. Każdemu z nich przysługuje cześć niemal boska. Według Prabhupady, prawdziwy guru musi pochodzić „od autoryzowanej sukcesji uczniów pochodzącej od Kriszny”. Powinien on być „całkowicie wolny od grzechu” (chodzi o zachowanie czterech podstawowych zasad wspomnianych wcześniej) oraz pozostawać zanurzony w świadomości Kriszny. Jedyne taki mistrz duchowy może wyzwolić bhaktę od ciągłych narodzin, śmierci, chorób i starości, a tym samym od reinkarnacji.

Prabhupada wskazuje też 10 czynności pozytywnych w procesie bhakti - yogi: 1. przyjąć mistrza duchowego; 2. uczeń musi być przez niego inicjowany; 3. trzeba być przygotowanym na to, aby zadowolić mistrza duchowego; 4. guru wskazuje drogę nie według własnego kaprysu, ale zgodnie z zaleceniami swoich guru; 5. trzeba szczerze podążać śladami mistrzów duchowych; 6. być przygotowanym na zmianę obyczajów; 7. żyć w atmosferze duchowej; 8. zadowolić się minimalną ilością dóbr materialnych, nie więcej niż koniecznych do utrzymania się przy życiu w prosty sposób; 9. przestrzegać postu w jedenasty dzień przybywającego i ubywającego księżyca; 10. okazywać szacunek drzewu figowemu, krowie, uczonemu braminowi i bhakcie⁵. Kto przestrzega tych zasad, może stać się mistrzem duchowym i przyjmować nowych uczniów.

Istnieją też negatywne instrukcje dla wielbicieli Kriszny: unikać popełniania obrazy podczas wykonywania służby kultycznej i intonowania mantr; unikać nadmiernego kontaktu z „niewielbicielami”; nie przyjmować nieograniczonej ilości uczniów; nie wyśmiewać innych religii, czy też ich kultu; nie tolerować zniewagi popełnionej wobec Kriszny lub jego bhakti; nie brać udziału w dyskusjach na temat związku między kobietą a mężczyzną, ani dotyczących cudzych spraw rodzinnych; nie zadawać cierpienia żadnym żywym istotom, tak cielesnego, jak i duchowego⁶.

Prabhupada - jak sam twierdzi - oparł opisane zasady wiary i kultu na naukach guru Chaitanya Mahaprabhu, żyjącego w latach 1486 - 1533, przedstawiciela wisznaizmu bengalskiego. Miał on nauczyć ludzi sposobu życia w epoce kali - yugi, w której obecnie żyjemy. Jest to czwarta z kolei epoka charakteryzująca się między innymi postępującym zanikiem religii i pogonią za komfortem materialnym. W wedach określana jest ona jako „wiek kłótni i hipokryzji”. Ma trwać 432000 lat, z czego upłynęło już 5000. Jako najlepszy i najłatwiejszy środek samorealizacji Mahaprabhu zalecał zbiorowe intonowanie świętych imion boga. Imiona te to: Hare - o energio Pana; Kriszna - o wszechatrakcyjny Panie; Rama - o najwyższy podmiocie radości. Składają się

one na maha - mantrę (wielką mantrę): Hare Kriszna, Hare Kriszna, Kriszna, Kriszna, Hare, Hare, Hare Rama, Hare Rama, Rama, Rama, Hare, Hare.

Maha - mantra jest odmawiana na 108 koralach zwanych japa. Wyznawca odmawia codziennie 16 rund (16 x 108 = 1728 mantr)⁷. Może to czynić na dwa sposoby: 1. przez śpiew w grupie - kirtan; 2. przez powtarzanie dla siebie samego - („japa” dosłownie znaczy: „mówić po cichu”). Prabhupada pisze na ten temat: „W obecnym wieku Kriszna stąpił w formie swego imienia: Hare Kriszna, Kriszna, Kriszna, Hare, Hare, Hare Rama, Hare Rama, Rama, Rama, Hare, Hare (...) W wieku Kali Kriszna zstąpił w formie wibracji dźwiękowej. Jedną z form, które Pan przyjmuje, jest dźwięk. Dlatego jest powiedziane, że nie ma różnicy między Kriszną a jego imieniem (...). W obecnym wieku osiągnięcie doskonałości przez medytację nie jest możliwe, ponieważ żyjemy tak krótko. Dlatego w tym wieku poleca się, byśmy usiedli wszyscy razem i intonowali Hare Kriszna”⁸.

Mniej więcej po roku regularnego praktykowania modlitwy na koralach japa uczeń może być inicjowany przez swojego guru. Istnieje 5 zasad, których w tym czasie powinien przestrzegać kandydat na ucznia: 1. przebywać w towarzystwie bhaktów; 2. intonować święte imiona Kriszny; 3. słuchać transcendentálnych tematów zawartych w „Śrimad - Bhagawatam”; 4. ustawić w domu ołtarzyk, na którym powinno znaleźć się zdjęcie Śrila Prabhupady, obrazek Chaitanyi Mahaprabhu (wspomiany wcześniej przedstawiciel wiznaizmu bengalskiego), jego towarzyszy i bóstwa domowego, aby po zainstalowaniu go przez guru mogli je wielbić członkowie rodziny; 5. zainstalowane bóstwo należy wielbić z uwagą i oddaniem⁹.

Ruch Hare Kriszna wyznaje reinkarnację. Według pism wedyjskich istnieje 8400000 różnych form życia, z czego 900000 gatunków żywych to stworzenia wodne, a 2000000 - to rośliny i warzywa. Jedyne ludzka forma życia, ze względu na samoświadomość, pozwala zrozumieć prawo karmy i wyzwolić się z błędnego koła reinkarnacji. W momencie śmierci dusza przyjmuje ciało w określonej formie życia, w tym lub innym świecie. Procesem steruje prawo karmy - swoim dobrym postępowaniem człowiek wysługuje sobie „wyższe wcielenie”. Tylko dusza, która w pełni osiągnęła samorealizację, może wyjść z cyklu reinkarnacji i znaleźć się w świecie duchowym. Kriszna jest głównym bogiem wśród bóstw czczonych przez wyznawców Hare Kriszna. Bhaktowie uznają także m. in.: Agniego - boga ognia, Brahme, Indrę, Sziwę, Lakszmi i Manu - półboga, ojca ludzkości. Wśród pism świętych największym autorytetem obok „Bhagawad - gity” cieszy się „Śrimad Bhagawatam” - opowieść zawierająca życiorys Śri Chaitanyi Mahaprabhu. Duże znaczenie bhaktowie przypisują też książkom Śrila Prabhupady.

Kult posągów wyobrażających inkarnację Kriszny bądź innych z panteonu hinduistycznego odbywa się w świątyniach - mandirach. Formy tego kultu to: arati - ceremonia wielbienia bóstwa; kirtany - zbiorowe intonowanie mantr przy akompaniamencie hinduskich instrumentów; codzienna pielęgnacja posągów: mycie, ubieranie, składanie w ofierze pożywienia w celu oczyszczenia i uduchowienia; palenie kadzidełek i świec. Wielbiciele Kriszny zobowiązani są także do ofiarowania swemu bogu pożywienia, w celu oczyszczenia i uduchowienia. Czynność spożywania („prasadam”)

traktują rytualnie, niemal jak czynność religijną. Posiłek przygotowywany jest wyjątkowo starannie. Należy unikać pożywienia niewielbicieli, ponieważ spożywając taki pokarm wchłania się złą karmę. Istnieje cały rytuał przygotowania, ofiarowania Krisznie i spożywania prasadam.

Seksualne kontakty pozamałżeńskie są ściśle zakazane. Małżonkowie mogą współżyć tylko raz w miesiącu i to w celach prokreacji, a nie dla przyjemności. Para musi przedtem pięćdziesiąt razy przebrać koraliki japy i modlić się o błogosławieństwo¹⁰.

Wielbicieli Kriszny ubierają się w tradycyjne stroje indyjskie w kolorach: białym i jaskrawym odcieniu pomarańcza. Ubiory ich nazywają się: sari u kobiet i dhoti u mężczyzn¹¹. Krisznaicy często myją się, a mężczyźni gołą głowę, gdyż uważa się, że najwięcej „brudu” materialnego znajduje się we włosach. Wstają w środku nocy lub tuż nad ranem w celu odmawiania mantr. W świątyni, bez względu na porę roku, przebywa się boso. Modlitwy rozpoczynają się od intonowania mantr w pozycji kwiatu lotosu, później następuje wykład pism wedyjskich.

4. Hare Kriszna a chrześcijaństwo

Wyznawcy ruchu Hare Kriszna wysuwają czasami twierdzenie, że podstawowe różnice między nimi a chrześcijanami są niewielkie. Śrila Prabhupada twierdził wręcz, że greckie „Christos” jest wersją słowa Kriszna. Zdaniem mistrza nie ma znaczenia: Chrystus czy Kriszna - imię jest to samo. Twierdził ponadto, że każdy głosiciel świadomości Boga musi odznaczać się tolerancją i współczuciem. Ponieważ Chrystus posiadał obie te cechy, dlatego uznawał Go za swego rodzaju guru¹². Także i dziś spotyka się wśród bhaktów pogląd, że Chrystus był wybitnym joginem, człowiekiem doskonale realizującym proces bhakti - yogi lub też awatarą (wcieleniem) Kriszny. Dlatego też twierdzą, że wszyscy wierzymy w jednego Boga, choć dla jednych jest to Jezus Chrystus, a dla innych Kriszna.

Wyznawcy Hare Kriszna wierzą, że Bóg jest osobowy, a zbawienie człowieka dokonuje się w kategoriach osobistego związku z Bogiem¹³. Stąd wiara ta rzeczywiście jest bliższa chrześcijaństwu niż inne formy religii hinduistycznej. Zachodzą jednak zasadnicze różnice. Przede wszystkim ruch Hare Kriszna jest politeistyczny (henoteizm) - Krisznę uważa się za boga głównego wśród całej plejady bóstw panteonu hinduistycznego.

U podstaw doktryny ruchu znajduje się też pogląd, że świat materialny jest czymś złym, złudzeniem, iluzją (maya), a dusza jest uwięziona wewnątrz ciała i musi przechodzić przez narodziny, śmierć, starość i choroby. Główny problem człowieka polega na wydostaniu się z cielesności, którą traktuje się jak ubranie wielokrotnie zmieniane w cyklu reinkarnacji. Chrześcijanie natomiast wierzą, że świat materialny nie jest iluzją. Jako stworzony nie może z natury być zły. Wierzymy ponadto, że życie na ziemi, tu i teraz, jest okresem zasługiwania i odpowiedzialności. Nie ma powrotu po śmierci w tej lub innej formie do obecnego życia - nie wierzymy w reinkarnację.

Wyznawcy Hare Kriszna uważają, że zbawienie można osiągnąć przez nieprzerwaną pobożną działalność osobistą. Chrześcijanie zaś wierzą, że zbawienie jest darem

Boga, z którym człowiek współpracuje¹⁴. Nadto podkreślamy wolność człowieka w wyborze między dobrem a złem. Krisznaici wierzą w prawo karmy, które rzekomo determinuje ludzki los i działalność. Wreszcie, chrześcijańska nauka o zbawieniu mówi o wybawieniu od grzechu, nie zaś z obecnej rzeczywistości.

Wiliam Petersen udowadnia, że ruch Hare Kriszna nie daje odpowiedzi na problemy egzystencjalne człowieka, raczej uchyla się od nich. Zdaniem Petersona, „kluczowe problemy nie podlegają [tu] rozwiązaniu, ale rozwianiu”¹⁵. Młodzi ludzie dręczeni osamotnieniem, niezrozumieniem, zagubieni w otaczającym ich świecie, szukający własnej tożsamości i doświadczenia Boga, w Hare Kriszna nie znajdują odpowiedzi na nurtujące ich pytania i problemy. Organizacja życia w aśramach polegająca na niewolniczym wręcz poddaniu się woli guru i zerwanie wszelkich więzi z otaczającym światem nie pozostawiają miejsca na głębszą refleksję.

Ruch Hare Kriszna jest szkodliwy społecznie i wychowawczo. Od młodych ludzi wstępujących do sekty wymaga się porzucenia szkoły, pracy, podważa się autorytet rodziców i Kościoła, zmusza do bezwzględnego posłuszeństwa oraz niezwykle ascetycznego stylu życia. Olbrzymi wpływ guru na życie członków wspólnoty sięga bardzo intymnych i osobistych spraw - mistrz ustala nawet częstotliwość współżycia małżonków. Może także zezwolić na porzucenie partnera, jeśli ten nie „sprzyja” rozwijaniu świadomości Kriszny, a tym samym rozbić związek małżeński.

Ślepy kult i posłuszeństwo guru, negacja dotychczasowych wartości, rodziny, fanatyzm, antyintelektualizm, to tylko niektóre z typowo sekciarskich cech ruchu¹⁶.

Nie można zatem być chrześcijaninem i członkiem Hare Kriszna. W swoim życiu spotkałem już kilka osób, które „wyrwały się” z Towarzystwa i twierdzą, że jedynym Panem i Nauczycielem może być dla człowieka tylko Jezus Chrystus. Osobisty kontakt z Nim na modlitwie, w Piśmie Św., w sakramentach, we wspólnocie i w dawaniu świadectwa jest najpewniejszą drogą do poznania Prawdy i zbawienia.

Przypisy:

¹ W. Nowak. Sekty w Polsce a młodzież. Olsztyn 1995 s. 56.

² T. Zdrojewski, Sekty a pieniądze. „Effatha”: 9(1994) s. 184.

³ Satsvarupa Dasa Goswami. Prabhupada człowiek, mędrzec, jego życie i dziedzictwo. The Bhaktivedanta Book Trust 1992 s. 79.

⁴ Biuletyn Informacyjny Międzynarodowego Towarzystwa Świadomości Kriszny (b.r. m. w.) s. 4.

⁵ Por. tamże.

⁶ Por. Śri Śrimad A. C. Bhaktivendanta Swami Prabhupada. Łatwa podróż na inne planety. The Bhaktivedanta Book Trust 1991 s. 36 - 39.

⁷ Por. tamże.

⁸ H. Seweryniak. Szkice o religii (skrypt). Płock 1994 s. 71.

⁹ Por. Śri Śrimad A. C. Bhaktivendanta Swami Prabhupada. Źródłem życia jest życie. The Bhaktivedanta Book Trust 1991 s. 275.

¹⁰ Por. Śri Śrimad A. C. Bhaktivendanta Swami Prabhupada. Łatwa podróż na inne planety. jw.

¹¹ J. Allan, J. Butterworth, M. Langley (red.). *Wiara i wyznanie. Religie, sekty, zjawiska paranormalne*. Warszawa 1994 s. 97.

¹² Por. Seweryniak, jw. s. 71.

¹³ Śri Śrīmad A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada. *Prawda i Piękno*. The Bhaktivedanta Book Trust 1989 s. 252 - 269.

¹⁴ Ruch Hare Kriszna a chrześcijaństwo, „Przewodnik Katolicki” 11/93; zob. także Maurice Burrel. *Wyznania kultów*. W: *Nie wszyscy są jednego ducha*. Warszawa 1988 s. 134-141.

¹⁵ Burrel, jw. s. 136.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ W. Nowak, jw. s. 58 - 59.